

מאורות תורת המשפט

תשובות אקטואליות בדיני ממונות

אבישי נתן מייטליס

כ"ה באדר תשע"ז נשלח זיננס יידי שבועיים, להצטרפות: meorothamishpat@gmail.com גליון מספר 51

התפרץ לכביש - מי חייב על נזקי תאונת שרשרת

המקרה:

רכב שלא נשמע לתמרור 'עצור' התפרץ לכביש ראשי, וכתוצאה מכך, נהג שנסע בכביש בלם מיידית את רכבו, ורכב שנסע מאחוריו נאלץ לסטות הצידה בכדי לא לפגוע בו, והתנגש ברכב חונה. כך שלשני הרכבים נגרם נזק.

טענת הנהג המתפרץ: אכן הוא פשע בכך שלא ציית לתמרור ולחוקי התנועה, אך הוא רק הגורם של התאונה. ועל הפוגע בעצמו, לשלם את הנזקים שהסב.

טענת הנהג שהתנגש: בשל פשיעתו של הנהג שהתפרץ לכביש, ובשל בלימתו הפתאומית של הנהג שלפניו, הוא נאלץ לסטות בכדי שלא יארע חלילה נזקי גוף ונפש, ויש להפנות את התביעה לנהג המתפרץ שישא בתוצאות הקשות שיצר בנהיגתו הפרועה, או לנהג שלפניו.

בעל הרכב החונה: תובע את שני הנהגים, ומבקש מבית הדין להכריע את מי חייב.

תשובה

המתפרץ לכביש בפשיעה, אינו חייב בדיני אדם, שכן אומנם הינו הגורם לתאונה, אך לא באופן ישיר.

הרכב שנעמד בפתאומיות, נחשב כ'בור באונס', ואף התריע ע"י אורות הבלמים על בלימתו המיידית, ולכן הינו פטור על הנזק שארע מחמת עצירתו. מה גם שהרכבים שניזוקו כלל לא נפגעו מרכב ה'בור', שרק גרם לתאונה.

נהג הרכב המתנגש – חייב בנזקי הרכב החונה שהתנגש בו, אף אם נסע בזהירות הסבירה לתנאי המקום.

נמוקי הדין

בין גרמא לגרמי

רוב התאונות מתרחשות בשל שילוב גורמים רבים, גורמי אנוש והסביבה. בכדי לענות על מקרה זה, אנו צריכים תחילה להתבונן בגדר המזיק בגרמא, לעומת המזיק בגרמי. לכאורה שני אופני נזיקין אלו קורים באופן עקיף ולא בצורה ישירה, אך מצאנו הבדלים שונים ביניהם, שיש בכך השלכה הלכתית משמעותית.

מצאנו בש"ס מספר דוגמאות למזיק בגרמא;

בב"ק בדף נה. נאמר: 'תניא אמר ר' יהושע ארבעה דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים ואלו הן: הפורץ גדר בפני בהמת חבירו, והכופף קמתו של חבירו בפני הדליקה, והשוכר עדי שקר להעיד, והיודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו'. השובר את הגדר כך שהבהמה הכלואה שם יצאה והזיקה, לא עשה את הנזק. וכן הכופף את השיבולים הגדלים בשדה חברו ומקרבים לאש הסמוכה, כך שהאש תתפס בשדה, לא יצר את האש. השוכר עידי שקר וגרם שבית הדין חייב על סמך עדות זו, לא העיד בעצמו ויצר את הנזק של חברו. והנמנע מלהעיד ובכך נגרם נזק לצד שידע עדות לטובתו, לא עשה את הנזק בעצמו. כל אלו נקראו גרמא, ועל כך אמרה הגמ' כי חייב בדיני שמים ופטור בדיני אדם.

ובהמשך הגמ' שם בדף נז. הובאו דוגמאות נוספות: 'העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת... הנותן סם המות בפני בהמת חבירו... השולח את הבערה ביד חרש שוטה וקטן... המבעית את חבירו'. וכן

בב"ק בדף נט. הובא דין המשנה: 'ליבה וליבתו הרוח'. ובב"ק בדף כג: אמרה המשנה שהמשנה את כלב פטור, מדין גרמא.

מקרים נוספים שהובאו בב"ק בדף צח.: 'אמר רבה הזורק מטבע של חברו לים הגדול... ואמר רבה השך מטבע של חברו... ואמר רבה הצורם אוזן פרתו של חברו... ואמר רבה השורף שטרו של חברו – פטור'.

בכל אלו לא עשה מעשה נזק ישיר, אלא יצר בעקיפין נזק, ולכן פטור בדיני אדם.

מאיך, הגמ' בב"ק בדף ק. הביאה את דעת רבי מאיר בתוספתא בכלאים ג, ב: 'מחיצת הכרם שנפרצה - אומר לו גדור, נפרצה - אומר לו גדור, נתייאש ממנה ולא גדרה - ה"ז קידש וחייב באחריותו'. כן מצאנו מחלוקת בכתובות בדף פו. בענין מוחל ושורף שטרו של חברו, שאומרת הגמ' שיש מי שדן דינא דגרמי ומחייב ויש מי שלא דן דינא דגרמי. וכן בדין המראה דינר לשולחני. התוס' שם בב"ק ק. בד"ה 'מחיצת הביאו שיש חולקים על כך ופוטרים גם בהכי. ברור כי השיטה הפוטרת בדינא דגרמי, לא ראתה כל הבדל בין גרמא לגרמי, ברם לשיטת רבי מאיר, צריך לבאר מהו ההבדל בין הדינים, ומה גרם לחייב בדינא דגרמי.

בביאור נקודת ההבדל בין דין גרמא לדינא דגרמי, נחלקו הראשונים;

ר"י בתוס' בב"ק בדף נו. בד"ה 'קדם' והרמב"ן בקונטרס דינא דגרמי כתבו שחייב בגרמי כיוון שהאדם עושה בעצמו את ההיזק, ואינו תלוי בדעת אחרים, לעומת גרמא שפטור, משום שאינו עושה בעצמו את ההיזק.

התוס' בתירוץ נוסף שם ובב"ב בדף כב: ד"ה 'זאת' והרמב"ן בקונטרס דינא דגרמי סברו שהחילוק בין גרמא לגרמי הוא מיידיות הנזק, והוודאות שיווצר הנזק – 'ברי היזיקא', ופטור בגרמא משום שהנזק לא נעשה מיד, וכן לא בהכרח שיווצר הנזק. אך התוס' לא הצריך שיהיה מעשה ההיזק בגוף הממון.

הרשב"א בב"ק בדף כו: מבאר שצריך שיהיה המעשה בגוף הממון ומיד, אך לא הצריך שיהיה 'ברי היזיקא'. הרא"ש בב"ב פ"ב בס"י יז כלל את כל הגדרים הללו, והצריך שהוא בעצמו יעשה ההיזק ולא תלוי באחרים, שיהא הנזק מיידית, שיהא 'ברי היזיקא' ויעשה הנזק בגוף הממון.

הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ז ה"ז לא חילק בין גרמי וגרמא, למדו מכך הסמ"ע בס"י שפ"ק ס"א והש"ך שם סק"ד ובס"י תיח סק"ד שלדעתו כל היכא שהתכוון להזיק, חייב. ולדברים אלו, הפטור בגרמא, הוא רק לדעת חכמים ואין כר"מ. כן מדויק גם ברמב"ם בהלכות שכירות פ"ב ה"ג שפסק שאם פשע השומר בעבדים וכדו' חייב לשלם, שכל פושע מזיק הוא, והמשובב בס"י צה בהגהה הגדיר שחייב מדיני מזיק. כן כתב להדיא הרמב"ם בתשובתו לחכמי לוניל המובאת במגדל עוז בהלכות נזקי ממון פ"ד ה"ב בביאור דין שפרצו ליסטים ולא הוציאוהו, שהינם פטורים על שהזיקה, לעומת הפורץ גדר בפני בהמת חברו שחייב על זקיה, שהפורץ גדר רצה שתצא ותזיק, והליסטים הפורצים לא ביקשו והתכוונו לכך. וכן בארו המאירי בב"ק בדף נה: והגר"א בס"י שצ"ג בס"י תיח ס"ק יט שכל שהתכוון להזיק חייב אף בגרמא.

הע"ש הובא בסמ"ע בס"י שפ"ק ס"א הגדיר כי בגרמא נעשה ההיזק ברפיון, ובגרמי נעשה בחוזק. והסמ"ע חלק וסבר שבגרמי נעשה ההיזק ע"י האדם המזיק, לעומת גרמא שהנזק אינו ישיר ממנו.

גדר החיוב בדינא דגרמי

ישנה מחלוקת ראשונים בגדר החיוב בדינא דגרמי, האם הינו מהתורה או מדרבנן.

א. הרמב"ן בקונטרס דינא דגרמי והמגיד משנה בהלכות חובל ומזיק ריש פ"ח סברו שהחיוב הוא מדינא דאורייתא. להבנה זו, יש להבחין בין גרמא הנעשה באופן עקיף לבין גרמי שנעשה הנזק באופן ישיר, יתבאר לקמן.

ב. הריצב"א בתוס' בב"ב בדף כב: בד"ה 'זאת' ר"ת בתוס' בבא קמא נד. ד"ה 'חמור' והמרדכי רמז קיט סברו שגרמי חייב רק מקנס דרבנן ואינו חיוב מדינא. ולהבדיל מגרמא, ראו חכמים לנכון לקנוס רק בדינא דגרמי: 'לכך כל היזק המצוי ורגיל לבא קנוס חכמים, וטעם דקנוס שלא יהא כל אחד הולך ומזיק לחברו בעין'. דהיינו השכיחות של הנזק, הניעה את חכמים לקנוס במצבים אלו. לשיטתם, השכיחות גרמה לשם 'דינא דגרמי'. הסמ"ע והמהרש"ל בש"ך ס"י שפ"ק ס"ד סברו שניתן לחייב בכל מקרה שכיח שימצא ויראה לחכמים, והש"ך חלק עליהם, וסבר שאין באפשרותינו לדמות ולחדש מצבים חדשים ולחייב מעבר לזכר בש"ס.

ג. הרמב"ן בקונטרס דגרמי ובב"ב כב, הש"ך בריש סי' שפ"ד (הש"ך בסי' תיח סק"ד כתב שכן ס"ל לראב"ן והרמב"ם) והקצוה"ח בסי' שפ"ח סק"ח הביאו שיטה נוספת – רש"י בב"ב כב: ד"ה 'גרמא' שנראה מדבריו שאין חילוק בין גרמא לגרמי, אלא יש חילוק בין נזק ישיר לאינו ישיר, ורבי מאיר שדן דינא דגרמי סובר שגם בגרמא חייב, והחולקים פטרו הן בדינא דגרמי והן בגרמא (אמנם המהרש"ל סבר שגם רש"י הבדיל בין גרמא לגרמי).

ד. התומים חידש שאפשר לומר שחיובו מדרבנן והוא דינא ולא קנס, ורבנן קבעוהו לדינא (כן משמע בדרכ"מ).

השו"ע בסי' שפ"ו פסק להלכה כר"מ ודן דינא דגרמי, ובגרמא סבר שפטור, ואילו הרמ"א שם בס"ע ג סבר כריצב"א, וחייב מטעם קנס. וכן נראה בביאור הגר"א שם.

נאמרו כמה נפק"מ בין השיטות בהבנת דינא דגרמי;

חיוב ארבע דברים – הקצוה"ח בסי' שלג סק"ב הביא את הרמ"ה שסבר לחייב את המזיק בגרמי רק בנזק, ולא בארבע דברים, ויהיה פטור משק"ת, ריפוי, צער ובושת. לעומת הרמב"ן שסבר שגרמי מחוייב גם בארבעה דברים, ואף למד חיוב נזק מחיוב שבת.

גורם דגורם – הרמב"ן שסבר שחיובו מדינא חייב אף בכך, לעומת הש"ך שסבר שמקור החיוב הוא מקנסא, ואין להרחיב את קנס חכמים מעבר לנאמר. ולכן הגורם דגורם פטור כדעת המהר"ם ובעל התרומות (הקצוה"ח סק"ג פטר אף למ"ד שמדינא).

מזיק בשוגג ובאונס – הרמב"ן חייב, אך הש"ך סק"ו פטרו וסבר שאין לקנוס את המזיק באונס ובשוגג. המהרי"ט ח"א סי' צה סבר שהשוגג פטור מדיני שמים שכן לא התכוון לנזק, וכ"כ המהרש"א בדף מז: תוד"ה 'אפרתא', והחזו"א בסי' ה סק"ד. ברם החוות יאיר חייב אף בהכי. ויסוד מחלוקתם הוא, אם חיוב דיני שמים הינו חיוב ממוני או איסורי. ואכמ"ל.

גרמי דבהמה – הש"ך סק"ה פטר משום שלא שכיח, וכ"כ הרא"ה בנימוקי"י בב"ק דף כא., ואילו הרמב"ן חייב אף בהכי.

אם יורשיו מחוייבים בתשלום אם מת האב בטרם ששילם, שכן קנס אינו עובר ליורשים. ש"ך סק"ב.

אם יש לשלם ממיטב, שכן אם חיובו מקנס, אינו צריך. אולם הש"ך כתב שיתכן ובכלל הקנס שישלם מהמיטב.

הש"ך בסק"י כתב שאם חיובו רק מדרבנן, אין בו דין שבועת מודה במקצת. והקצוה"ח חלק, ונשבע אף לדידו.

דינא דגרמי – גם כשלא עשה בידיו

איתא בב"ק בדף קיז: 'תניא, ישראל שאנסוהו עובדי כוכבים והראה ממון חבירו - פטור, ואם נטל ונתן ביד - חייב. אמר רבה אם הראה מעצמו, כנשא ונתן ביד דמי'. הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ח ה"ד פסק דין זה, וכן פסק השו"ע בסי' שפ"ח סעי' ב לגבי מוסר שהמלשין על חבירו בפני הגוים, ובכך גרם לו הספד ונזק ממוני: 'חייב לשלם... כל מה שלקח האנס, אעפ"י שלא נשא המוסר ולא נתן בידו, אלא הרגיל בלבד'. הסמ"ע סק"ה, הש"ך סק"יג וביאור הגר"א סק"טו בארו שאף אם רק דיבר ואמר למוסר על המצאות הממון והראה להם אותו, יהא חייב על הלשנה ומסירה זו, הגם שלא עשה בידיו מאומה, אלא כ"כ אנסוהו על כך.

כן מצאנו בנתי"מ בסי' שס"א סק"ב, שאם גזלן גרם שהבעלים התייאשו, עוד בטרם שגזלו, חייב בתשלומין מדין גרמא. אף שלא עשה דבר בידיו מבחינת יאוש הבעלים, הינו חייב מחמת שברי היזקא.

השו"ע בסי' שיב סעי' ו פסק ששוכר שיוצא בטרם זמנו צריך לשלם שכר לבעל הבית, ובשער המשפט הובא בפת"ש שם סק"א הקשה שהיו מבטל כיסו של חבירו. הנחלת צבי שם יישב כי כשמפסידו את שכר שכירות ביתו הוי ברי היזקא, וכן כשחוזר בו משכירות פועל הוי ברי היזקא ודינא דגרמי וחייב. וכ"כ הקצוה"ח בסי' שי סק"א בשם חוות יאיר שהיכא שההפסד וודאי ומוכת, הוי ברי היזקא, וחייב מדינא דגרמי. הגם דלא עשה בידיו דבר.

המתפרץ לכביש – דינא דגרמי, או גרמא

מצאנו א"כ, שבמצב שהנזק מגיע באופן מיידי ובברי היזקא יש לחייב את המזיק לשלם, הגם שלא יצר ועשה את הנזק בידיו. ומכך למד בספר משפטי התורה ח"א סי' לא, שכל נהג המתפרץ ונוהג בניגוד לכללי

התנועה וגורם בכך לתאונה, כי הינו חייב מדין דינא דגרמי. ודימה זאת למאיים עם אקדח בידו על נהג, להסיט את רכבו ולפגוע ברכב ולהזיק.

אולם, אם לדון, יש תשובה. ולכאורה יש מרחק בין הדינים. הלא האנס והמאיים עם אקדח, מעוניין ביצירת הנזק, והמראה את ממון חברו לאנס, מכון ומודע להשלכה הישירה והמיידי של פועלו. אך הנהוג בפראות ובניגוד לכללי התנועה והמתבקש בתנאי הכביש, וודאי לא העלה בדעתו כי יגרום תאונה, ובסכלותו הרבה לא חשב על האחריות והסכנה שנטל לידיו. וכי אפשר לומר כי בכך הינו מאיים על יתר הנהגים להתנגש ולהזיק. וכי כל נער וילד שהתפרץ לכביש מבלי משים, יהא חייב באחריות תשלומין של התאונות שיקרו מחמת מעשיו. ויש להתייחס אליו כמזיק ב'גרמא', ואף שאינו חייב בדיני אדם, חייב בדיני שמים, וראוי לו לפצות את הניזוקים.

יתירה מכך, מדוע לא נאמר כי הרודף חייב על כלים ששבר הנרדף, והלא ברי היזיקא. וכן, מדוע נצרכו ליסוד פטור חדש ולתקן לפטור את המזיק במהלך הצלת הנרדף, הלא יש לחייב את הרודף על כל השלכות רדיפתו, שכן ברי היזיקא (אומנם יש לחלק בין מזקים שהרדיפה ייצרה, לבין נזק שארע רק בשל נסיון ההצלה של המציל. וכן אולי לא נכון לחייב את הרודף על נסיונות הנרדף להציל עצמו, שכן אינם פעולה ישירה מרדיפתו. שכן אז נאמר, שרק תאונה ישירה עם הרכב שהתפרץ, נחשב ברי היזיקא מחמתו, אך כל הנתגשות אחרת במרחב מחמתו, אינה פועל היוצא ישירות ממנו, אלא נסיונות כושלים של הנהגים להנצל מפגיעה). על כורחך, שפשיעתו רק גרמא להשלכות נזיקין מרובות, אך אין לראות בנזקים שמתרחשים כתוצאה ממעשיו ומפשיעתו כבר היזיקא ודינא דגרמי.

אם לא נימא כן, יהא עלינו לזקוף כל תאונה לחובת הגורם המפריע, ולהתעלם מיתר הגורמים השותפים לתוצאה ההרסנית. וקיי"ל, כי אין לחייב על הגורם הראשוני, הגם שהוא החל והניע את תהליך ההרס. כן מצאנו שהמבעית את חברו, פטור – הגם שמעשיו ייצרו את הנזק לנבהל. וכן מדינא פטור על נזק מכח שני, שכן הגם שהוא וודאי יקרה אינו ממש פועל היוצא של מעשיו, ואינו כחץ שפועל מכוחו. וכן יש להתייחס לנהג שמתפרץ לכביש. אכן לדברינו, אם חלילה יבקש מאן דהו ליצור נזק בהתפרצותו לכביש, ועשה זאת בכביש סואן שברי היזיקא לנזקו, יהא הוא חייב בכל נזקי התאונה שיקרו מחמתו.

תימוכין לכך, ניתן לראות בדין הקדרים שהלכו זה אחר זה וניזוקו מחמת נפילתו של הראשון, שלא חייבו את הראשון בדינא דגרמי על נזקי ההולכים אחריו. רק אם נתקלו בו, ויכל לעמוד חייבוהו.

חיוב להציל חברו מהפסד

במשנה בב"ק בדף קט"ו: נאמר: 'זה בא בחביתו של יין וזה בא בכדו של דבש, נסדקה חבית של דבש, ושפך זה את יינו והציל את הדבש לתוכו – אין לו אלא שכרו. ואם אמר אציל את שלך ואתה נותן לי דמי שלי - חייב ליתן לו. שטף נחל חמורו וחמור חברו, שלו יפה מנה ושל חברו מאתים, והניח זה את שלו והציל את של חברו - אין לו אלא שכרו. ואם אמר לו אני אציל את שלך ואתה נותן לי את שלי - חייב ליתן לו'. למדנו מדין זה כי אם גורם רווח ממוני לחבירו, לא יוכל לדרוש החזר הפסדים שנגרמו לו מחמת פעולתו בלא שיסכם עימו מראש על כך, אבל יקבל שכר על פעולתו.

כן פסק השו"ע בס' רסד סעי' ה' עפ"י הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה פ"ב ה"ה: 'וכן שנים שהיו באים בדרך, זה בחבית של יין וזה בכד של דבש, ונסדק הכד של דבש, וקודם שנשפך הדבש לארץ שפך זה יינו והציל הדבש לתוך החבית, אין לו אלא שכרו הראוי לו. ואם א"ל אציל את שלך ואתה נותן לי דמי שלי, או שהתנה כן בפני ב"ד, הרי זה חייב ליתן לו'. והמשיך השו"ע ופסק כרמב"ם שמחוייב להציל את ממונו של חברו ולשפוך את היין, בכדי להציל את הדבש היקר של חברו, ויקבל כמובן אחר כך את דמי היין ששפך. ואילו הרמ"א פסק עפ"י תשובת הר"ף והרא"ש שאינו מחוייב להציל את הדבש של חברו.

נמצא, שאם ראה אדם שחבירו עומד להפסיד ממון רב, הוא יכול ואף מחוייב לשיטת השו"ע, להפסיד ממונו ולמנוע הפסד גדול יותר לחבירו, ואם נטל רשות מבעלי הדבש שניזק או מבית הדין, הוא יטול שכר על טירחתו עפ"י הסיכום שהגיע עימם. וראה ברמ"א שם סעי' ג': 'אם אין הבעלים שם, אף על פי שלא התנה כאילו התנה דמי'.

למד מכך במשפטי התורה ח"א ס' לא שכן הוא במקרה שלנו, שבשל העצירה הפתאומית הבין הנהג שנסע מאחור שיפגע ברכב שלפניו, ויהיה כלול בנזקיו נזקי גוף, והעדיף להנמיך את היקף הפגיעה, בכך שפגע ברכב חונה. נמצא שהציל את גורם היזק התאונה מהפסד חמור יותר. וכיון שהחלטות אלו נעשו בשברירי שניות, לא היה סיפק בידו לשאול וליטול עיצה ורשות מבית הדין, אך ברור שהיו מנחים אותו לפעול כפי שעשה, ונמצא שעשה השבת אבידה למחוייב בתשלומי תאונה זאת. ולכן יהא חייב הנהג שהתפרץ לכביש, לשלם על הנזק שיצר ובכלל זאת על נזקי הרכב החונה. כל זאת כתב לשיטתו

שחייב את הנהג המתפרץ לכביש, אולם כפי שהראנו, הנהג המתפרץ פטור שכן הינו רק כגרמא, אך היא דין זה נכון במקרה שנהג התפרץ לכביש בכוונה במטרה להזיק, או בפיגוע, שאזי הנהג שהסיט את רכבו ומזער את הנזק, יוכל להטיל גם מטעם זה את אחריות התשלומים על הנהג המתפרץ.

מציל עצמו בממון חבירו

יש לחייב את הנהג הפוגע לשלם על הנזק שהסב לרכב החונה, אף אם ביקש להציל עצמו מפיגוע שהתרחש כנגדו.

הגמ' בב"ק בדף ס: הביאה שדוד המלך שלח לשאול את הסנהדרין האם מותר לו לשרוף גדיש של ישראל שהסתתרו בהם פלישתים, בשל הנזק שיגרם לבעל השדה: 'קא מיבעיא ליה, מהו להציל עצמו בממון חבירו. שלחו ליה, אסור להציל עצמו בממון חבירו, אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך, ואין מוחין בידו'. ושתי שיטות ראשונים נאמרו בביאור שאלתו של דוד המלך.

א. רש"י בדף סא. בד"ה 'לשם שמים' כתב בביאור שאלת דוד: 'איכא איסור לאיניש בעלמא', ומדבריו למד בשו"ת בניין ציון בס' קטז כי הספק של דוד המלך היה בדיני איסור והיתר, ופסקו הסנהדרין שיש איסור להציל עצמו בממון חבירו. וכבר הקשה המשנה למלך בספרו פרשת דרכים פרק יט: 'איך יתכן דבמקום פיקוח נפש אסור להציל עצמו בממון חבירו', עפ"י הגמ' ביומא פב ובכתובות יט: 'אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש, אלא ע"ז ושפיכות דמים וגילוי עריות'.

ראיה לשיטת רש"י, ניתן להביא מדעתו של רבי מאיר בכתובות בדף יט. על פי רב חסדא: 'אמר רב חסדא, קסבר ר"מ: עדים, שאמרו להם חתמו שקר ואל תהרגו - יהרגו ואל יחתמו שקר'. והקשו עליו שם בגמ': 'אמר ליה רבא השתא אילו אתו לקמן לאמלוכי, אמרינן להו זילו חתומו ולא תתקטלון, דאמר מר אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש - אלא עבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים בלבד'. אך בחידושי הרמב"ן שם באר טעמו של ר"מ שממדת חסידות רשאי להרג ולא לחתום בשקר. ואח"כ הביא הרמב"ן שיטה נוספת: 'קסבר רבי מאיר מדינא נמי יהרגו ואל יחתמו שקר, לפי שנמצא בברייתא חיצונית שלשה דברים אין עומדים בפני פיקוח נפש ואלו הן ע"ז וג"ע וש"ד, רבי מאיר אומר אף הגזל'.

כן הוא להדיא בירושלמי בעבודה זרה פ"ב ה"ב: 'סוף דבר שאמר לו הרוג את איש פלוני, אלא אמר לו חמוס את איש פלוני'. ובאר במראה פנים שסבר כרבי מאיר, שאין התר של גזל גם במקום פיקוח נפש.

בשו"ת בניין ציון בס' קסט הוכיח כדבריו גם מדברי הגמ' ביומא בדף פג: 'רבי יהודה ורבי יוסי הוו קא אזלי באורחא, אחזיה בולמוס לרבי יהודה - קפחיה לרועה, אכליה לריפתא. אמר ליה רבי יוסי קפחת את הרועה'. הרי שרבי יהודה שנתקף בבולמוס מסוכן התיר לעצמו עפ"י חכמים לאכול מהרועה, ורבי יוסי שהטיף לו על כך סבר כרבי מאיר. ורש"י פסק עפ"י הגמ' בעירובין מז: 'רבי יהודה ורבי יוסי, הלכה כרבי יוסי', ואסר גזל גם במקום פיקוח נפש.

הגמ' בב"ק בדף פ. סיפרה על חסיד אחד שהיה חולה וגונח מליבו, ואמרו לו הרופאים שיינק מחלב עז, ולשם כך קשר לירכתי מיטתו עז, וכשבאו חכמים לבקרו תמהו והקפידו על מנהגו זה: 'לסטים מזויין בביתו של זה, ואנו נכנסין אצלו', שכן אסור לגדל בהמה דקה בארץ ישראל. המאירי שם כתב על כך: 'אע"פ שבמקום פיקוח נפש הותרו האיסורין להתרפא בהם, דבר שנאסר מכח תקנה ומחשש פסידת אחרים, ראוי להחמיר בה ביותר'. ובשו"ת המהר"ם שיק יו"ד בס' שמח הטעים זאת שכיון שנאמר במסכת ערכין בדף טו: שהגוזל חבירו שוה פרוטה כאילו נוטל נשמתו, נחשב הגזל כאביזרייהו דשפיכות דמים, שעל כך יהרג ואל יעבור.

ב. התוס' שם בד"ה 'מהו' והרא"ש פ"ו ס' יב בארו שהספק של דוד המלך היה בדיני ממונות, כדברי התוס': 'אי חייב לשלם כשהציל עצמו מפני פיקוח נפש', וכמו שכתב הרא"ש: 'דמילתא דפשיטא היא דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא שלש עברות, אלא הכי איבעיא להו מהו למיקלינהו אדעתא דליפטר מתשלומין, ואמרו לו אסור להציל עצמו בממון חבירו אדעתא דליפטר, אלא יציל וישלם'. וכך גם נפסק בשו"ע בס' שנט סע"ד: 'אפילו הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חבירו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו, אלא על דעת לשלם'. וכן פסק השו"ע בס' שפ סע"ג עפ"י הגמ' בב"ק בדף קז. שאם תוך כדי מנוסה וכשהוא מילט נפשו מהמבקש להורגו שבר כלים של אחרים, חייב לשלם עליהם, שכן מציל עצמו בממון חבירו.

בטעם שיטה זאת באר בשו"ת הרשב"א ח"ד ס' יז שדבריהם מבוססים על שיטת רבי עקיבא בב"מ בדף סב. בשנים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהם קיתון של מים. אם שותין שניהם, מתים. ואם

שונה אחד מהם, מגיע לשוב, שכן פטורא נקט שמוטב שישתנו שניהם, וימותו, ואל יראה אחד במיתת חברו. ור"ע חלק על כך משום דכתיב וחי אחיך עמך, חיך קודמין לחיי חבריך: 'הא שלא במקום חיותו, חייב'. כלומר, אף אם יש בהפסד הממון כדי נטילת חיי חברו, כיון שאינו כעת נוטל ממנו, יהא מותר להפסידו גם לשיטת ר"ע. ואם לא נשקפת סכנה לבעל הקיטון, מותר לצמא לקחת ולשתות מהקיטון גם לדעת ר"ע. מה גם, שהגמ' בסנהדרין בדף עג. דרשה שחייב אדם להושיט סיוע ועזרה לחברו בשעת מצוקה, מהדין שלא תעמוד על דם ריעך, הרי שהיה חייב לסייע לנמלט על נפשו. אמנם תשלומין – חייב, כדלקמן.

מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בחיוב תשלומין שהזיק באונס

הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ח ה"ד פסק: 'נשא ממון חברו בידו ונתנו לאנס חייב לשלם מכל מקום אע"פ שהמלך אנסו להביא'. והראב"ד השיג על פסק זה: 'א"א גם בזה על דרך הרב הוא הולך, ואין הגאון מודה לו, וכן בדין שאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש, ומאין יתחייב לו זה שימות בשביל ממון חברו הואיל ויחדו לו'. הרי שהרמב"ם סבר שחייב לשלם על שהפסיד חברו בשל כך שרצה להציל עצמו, והראב"ד פטרו. באבן האזל שם באר שמחלוקתן נסיבה בגדרו של המזיק באונס, שלרמב"ם היתרו להזיק הינו בגדר 'דחוייה' מחמת פיקוח נפש, ולגבי התשלומין אינו דחוייה, וחייב לשלם. ואילו לראב"ד הותר לו להזיק, ועל כן גם נפטר מן התשלומין.

וקשה, שהלא דין מפורש הוא בגמ' ב"ק בדף ק"ז. שהנרדף חייב לשלם על כלים ששבר בעת מנוסתו.

הש"ך בס"י שפ"ס ק"ד באר שיש לחלק בין אם אנסוהו להביא ממון סתם כלשהו, והוא הלך והביא ממון חברו, אזי חייב לשלם על שהציל עצמו בממון חברו, כמו שהנרדף חייב. אולם אם אנסוהו להביא ממון מסויים, אזי היה אנוס על הבאת ממון זה, לא נחשב שהציל בממון חברו ועל כך פטור: 'אם אנסוהו על ממון סתם אז אף שאנסוהו להביא חייב כשנשא ונתן ביד דזה מיקרי מציל עצמו בממון חברו ודמי לנרדף ששבר הכלים... משא"כ הכא שאנסוהו להביא ממון פלוני, א"כ האונס הוא מתחלה על אותו הפלוני ואין זה נקרא מציל עצמו בממון חברו, אלא שמוכרח לעשות כמו שאומר לו האנס, ואם לא יעשה כן נמצא יציל הוא ממון חברו בנפשו ואין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש'. נמצא שסברו, שיש לשלם על נזקים שעושה בכדי להציל עצמו.

הרכב שנעמד הוי בור באונס והתריע

איתא במשנה בב"ק בדף לא: 'שני קדרין שהיו מהלכין זה אחר זה, ונתקל הראשון ונפל ונתקל השני בראשון - הראשון חייב בנזקי שני'.

רבי יוחנן בגמ' שם העמיד את משנה זו בשתי אפשרויות, לרבי מאיר שנתקל פושע, הרי יתחייב הנופל בהיותו בור. ולחכמים שנתקל אנוס, יתחייב הנופל רק אם לא קם והסיר את הבור. ברם כל עוד לא הספיק ולא יכל לקום ולהסיר את הבור, הינו בור באונס ופטור מנזקין שארעו מחמתו. ובגמ' שם בדף לב. העמידו כלל, שאם לא קם הנופל, הוא חייב על נזקים שגורם ויוצר, ואם ממלא את כל חלל הדרך 'כשלדא', ולא מתאפשר לעקוף אותו, יהיה חייב גם על נזק שארע מחמת פגיעה בו.

רב נחמן בר יצחק באר שהמשנה עוסקת במציאות שיכל הראשון להתרות ולהזהיר את ההולך אחריו, ולכן חייב על היותו בור, הגם שנפל באונס ויכל לקום. ואומרת הגמ', כי מוסכם דין זה גם לדעת רבי יוחנן שצריך להזהיר ולהתרות את ההולך אחריו. ברם אם היה טרוד בנפילתו ולא היה יכול להזהיר, הינו פטור.

יסוד זה שחובת ההתראה מוטלת על ההולך בראש, מצוי במשנה בב"ק שם בדף לא: 'היה בעל הקורה ראשון ובעל חבית אחרון, נשברה חבית בקורה - פטור בעל הקורה, ואם עמד בעל קורה - חייב, ואם אמר לבעל חבית עמוד - פטור. היה בעל חבית ראשון ובעל קורה אחרון... ואם אמר לבעל קורה עמוד - חייב'. ופסק כן הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ו ה"ח, והשו"ע בס"י שעט סעי' א.

המחוייב על נזקי תאונת שרשרת

כך פסק השו"ע בס"י ת"ג על פי סדר הדברים.

בסעיף א פסק, שגם אם נפל באונס, אם יכל לעמוד ולא הזהיר, הינו חייב. ואם לא יכל לעמוד, כיון טרוד ועסוק בנפילתו לא הזהיר ופטור. ומטעם זה, נפסק סעי' ג שאם היה מוטל לרוחב הדרך ולא עמד, הריהו חייב, והרמ"א הוסיף את הצורך למלא את רוחב כל הדרך 'כשלדא'.

בסעיף ב, הביא הש"ע את דין נזקי תאונת שרשרת עפ"י פסק הרמב"ם בהלכות נזקי ממון פ"ג ה"י: 'הקדרים והזגגים... שהיו מהלכים זה אחר זה, ונתקל הראשון ונפל, ונתקל השני בראשון, והשלישי בשני, וכל אחד מהם יש לו לעמוד ולא עמד, הראשון חייב בנזקי גופו של שני, בין שהוזק בגופו של ראשון המוטל לארץ בין שהוזק במשאו. והשני חייב בנזקי גופו של שלישי, אם הוזק בגופו של שני. אבל אם הוזק במשאו של שני שנפל, פטור, שהרי אומר לו השני בור זה שהוא משאו אין אני הכורה אותו שהרי הראשון הפיל השני עם משאו. ואם הזהירו זה את זה, כולם פטורין'.

כן הוא הדין במקרה שלנו, הרכב שנעמד נעשה בעל כורחו בור ברשות הרבים, ואף שנעמד כשילדא, הרי לא יכל לנוע משם ולהסיר את נזקו בטווח זמן זה, והוא אף התריע את הנוסע בעכבותיו ע"י אורות הבלמים, וע"כ הינו פטור על הנזקים שנגרמו מחמתו. מה גם, שבור חייב דווקא אם נפגע מהבור עצמו, ברם הכא לא נפגע כלל מהבור, אלא מ'קול כרייתו', הבור גרם לכל התאונה שהתרחשה סביבו, ואין לחייבו כלל. ואף לו היה זה בור, הלא הוא פטור על נזקי כלים, ואינו חייב על נזקים שארעו מחמתו, בהיותו עומד.

הרכב שהתנגש ברכב החונה, חייב על כל נזקי הרכב החונה. בוודאי כן הדין אם לא שמר מרחק דיו, ונסע במהירות שאינה תואמת את הנסיעה במקום זה, שכן דינו יהא כדין מי שנכנס והלך שלא ברשות, כמבואר בס"י שעט. אף אם נסע באופן סביר וזהיר ושומר מרחק הגיוני, ורק בשל העצירה הפתאומית התנגש, הרי זה כדין שנים מהלכין בדרך ושניהם הלכו ושהו במקום ברשות, והזיק את העומד (רש"י בב"ק בדף מח: מח: כתב שחייב רק אם הזיק בידי), והכא עשה זאת המתנגש ביודעים ובכוונה תחילה (ראה רמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"א הט"ו וגר"א סי' שעח סק"ז שהמהלך ברשות חייב על נזקי ממון רק כשמזיק בכוונה), שיהא המתנגש חייב.

החזו"א בס"י ד כתב שכל שמתנהג כמנהגו של עולם אין צריך להזהר שלא יזקו ממנו, ברם בנידון שלנו, ברגע שהסיט את הרכב לכיון הרכב החונה, שינה מדרך העולם, ושפיר יש לחייבו על כך.

(אם היה הנזק נגרם ע"י אונס גמור, היה מקום להתייחס למחלוקת אודות דין המזיק באונס גמור. שכן הש"ך בס"י שנח סק"א כתב שלדעת הרמב"ם והש"ע חייב אדם אפילו באונס גמור, גם כשאין לו שום שליטה על הנסיבות (וראה במגיד משנה). אולם הרמ"א בס"י שעח סק"א ציין לדעת התוספות והרא"ש שפטור, ובוודאי שבני אשכנז יכולים לסמוך על כך כדי להיפטר מתשלום הנזיקין. ברם כיון שיש כאן תחום אפור, שכן החוק מחייב שמירת מרחק שיאפשר תגובה מהירה ומיידית במצבים מעין אלו. ועל כן, אין מקום לפטור את הנהג הפוגע).

התנגש ברכב החונה בכדי להציל את נוסעי הרכב שלפניו

חז"ל הורו על פטור מיוחד למי שהוא מזיק תוך כדי מעשה הצלה, שאינו חייב על הנזקים שאירעו תוך כדי פעולתו מתוך מניע של הצלה, כך הובא במסכת בב"ק בדף ק"ז: 'דאמר רבה... ורודף שהיה רודף אחר רודף להציל, ושבר כלים, בין של נרדף בין של כל אדם - פטור, ולא מן הדין, אלא שאם אי אתה אומר כן, אין לך אדם שמציל את חברו מן הרודף'. וכן פסק הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק פ"ח ה"ד, וכן הוא לשון הש"ע בס"י שפ"ט ג: 'ואחד שרדף אחר הרודף להציל את הנרדף, ושבר כלים בין של רודף בין של כל אדם, פטור, כדי שלא יבואו מלימנע מלהציל את הנרדף'.

עפ"י יש לפסוק לגבי נהג אמבולנס או כל רכב הצלה שממחר להחיש ישועה קריטית מצילה חיים, שבמהלך נסיעתו הסבירה במצבים אלו הזיק לרכב אחר, יהא פטור מלשלם על נזקיו (ואין לפוטרו מטעם טועה בדבר מצוה או שניתן לרשות לרפא ולטעות כדאיתא ברמב"ן בתורת האדם, שכן לא פוגע בחולה אותו מציל, אלא פוגע באדם אחר, ועל כך לא נאמר פטור זה). ובמקרה שלפנינו, יש לדון אם יש לפטור את הנהג שפגע והתנגש ברכב חונה, ובכך נמנעה הפגיעה ברכב שלפניו שבו היו נוסעים, האם יש לפטור אותו בשל כך שהזיק תוך כדי הצלת נוסעי הרכב שלפניו.

הנה אם היה הרכב הפוגע חיצוני לאירוע, והתערב על מנת להציל, ברור כי היה חל עליו תקנת הפטור הזאת. ברם, כיון שהוא חלק מתרחיש האירוע, ומסתבר שניסה להציל את עצמו מלהיפגע או לפגוע בנפש, או הסיט את ההגה מתוך אינסטינקט – לא יהא נכון להחיל עליו פטור זה, ועל כן כגון זה לא חלה תקנת רבה.

ושמא יש לחלק בין תאונה רגילה, שאז אפשר לראות בנהג המתנגש שהוא ה'רודף' את הרכב שלפניו (אין צורך להתכוון לפגוע בכדי להחשב רודף, כמבואר במשנה באהלות פ"ז מ"ו ובברייתא בסנהדרין עב: וברמב"ם רוצח א, ט ובש"ע בס"י תכה סע"ב ב'דין העובר שמאיים על אימו ונחשב רודף. ולכן היה מן הדין לפגוע במטוס שפגע במגדל התאומים, בטרם יתנגש בבניין ויהרוג אחרים. כן נהגה האם שהסתירה בעת הפיגוע בנהריה בשנת תשל"ט, שהתינוקת יעל בכתה במסתור ובכך היתה מגלה את יתר המסתתרים, ונחנקה תוך כדי נסיונות להשתיקה), והוא שובר כלים תוך כדי, שברור שהוא חייב לשלם על כך. לבין מסיט את רכבו בשל פיגוע, שמבקש להציל את הנוסע ברכב לפניו מהתהליך של המבצע, אם עשה זאת מתוך מודעות להציל את יושבי הרכב שלפניו.

תביעת חברת הביטוח

אם מבקשים לחייב את חברת הביטוח, יש לבחון את מידת חיובן על פי החוק הנהוג במקום. שכן החברות ביטוח לא התחייבו לפי הקריטריונים ההלכתיים, אלא לפי תנאי החוק. ולדידם יש להכריע את שיפוי תשלום הנזקים כפי החוקים עליהם התחייבו לשלם (וצ"ע, אם מותר לתבוע זאת, באם יודע שמחמת תביעתו את הביטוח, יתבעו את המזיק שלא כהלכה).